

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه پیام نور
دانشکده علوم انسانی
مرکز تحصیلات تکمیلی

رشته تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش

عنوان پایان نامه:

ویژگی های انسان کامل در کلام سعدی
(برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته علوم تربیتی
گرایش تاریخ و فلسفه آموزش و پرورش)

استاد راهنما:

دکتر احمد علی جعفری

استاد مشاور:

دکتر بهمن زندی

نگارش:

محمد رضا بیات

پاییز ۱۳۹۰

جمهوری اسلامی ایران
وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

مجمع علوم انسانی

دانشگاه پیام نور
دانشگاه پیام نور استان تهران
الهم عمل لولیک الفرج والعاوید والنسر

شماره
تاریخ
پیوست

تصویب نامه

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته علوم تربیتی گرایش تاریخ و فلسفه
تحت عنوان:

ویژگی های انسان کامل در کلام سعدی

نام خانوادگی: محمد رضا بیات
شماره پروژه: ۳۴۶۰
تاریخ دفاع: ۱۳۹۰/۰۹/۲۳
نمره: ۱۷ (هفده)
نام: محمدرضا
شماره دانشجویی: ۸۶۸۱۰۲۱۳۷
ساعت: ۱۲:۰۰
درجه ارزشیابی: بسیار خوب

هیات داوران:

داوران	نام	نام خانوادگی	کداستادی	مرتبۀ علمی	امضاء
راهنما	احمد علی	جعفری	۳۹۶۵۶۴		
راهنمای دوم	-	-	-		
مشاور	بهمن	زندى	۴۱۰۳۱۸		
مشاور دوم	-	-	-		
داور	زهره	اسماعیلی			
داور دوم	محمد هاشم	رضایی			

تهران، خیابان استاد نجات اللهی
نرسیده به خیابان کریمخان زند
چهارراه سپند، پلاک ۲۳۳
تلفن: ۸۸۸۰۱۰۹۰
دورنگار: ۸۸۸۹۰۵۳۶

WWW.TPNU.AC.IR
ensani@tpnu.ac.ir

من لم يشكر المخلوق لم يشكر الخالق

با سپاس از پدر و مادر عزیز و همسر فداکارم که در همه مراحل زندگی

مرا یاری داده‌اند؛

و

با تشکر از دوستان خوبم، آقایان علی دواتگران و مهدی مهدوی زاهد که در راه انجام

این تحقیق یار و همراهم بوده‌اند.

پاییز ۱۳۹۰

چکیده

هدف از این پژوهش بررسی ویژگی انسان کامل در کلام سعدی است. بررسی تعاریف مختلف از انسان کامل با توجه به دیدگاه های گوناگون، تبیین هر چه بیشتر اصطلاحات و واژگان کلیدی و بررسی آرا و عقاید بزرگان و نظریه پردازان به تفصیل بیان و مورد نقد قرار گرفته است .

در این پژوهش تأثیر دستورات و تعالیم اسلام در شکل گیری تعریف انسان کامل در اندیشه سعدی بررسی شده، ندای توحید و دعوت به شناخت حق تعالی و فراخواندن مخاطبان به بندگی و اطاعت کامل از پروردگار از ویژگی کلام سعدی است.

از نظر سعدی تربیت وقتی اثر دارد که گوهر یا لطف خدادادی شامل حال انسان شده باشد. سعدی در گلستان از آموزش و تربیت با عنوان هنر یاد کرده است و آن را چشمه زاینده و دولت پاینده می داند.

انسان بالغ نشانه هایی فیزیولوژیک دارد اما در حقیقت بالغ آن کسی است که بیشتر در بند رضای حق جلّ و علا باشد نه در بند حظّ نفس .

کنترل نفس از دیدگاه سعدی از نخستین ویژگی های اصلی انسان کامل است و معتقد است که حتی با مدارا کردن با دشمن می توان او را تحت فرمان درآورد، اما در صورت مدارا با نفس، انسان تحت فرمان نفس درخواهد آمد .

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱.....	چکیده
۲.....	فصل اول: کلیات طرح تحقیق
۳.....	مقدمه
۳.....	بیان مسأله
۴.....	سؤالات تحقیق
۴.....	اهمیت و اهداف تحقیق
۵.....	روش اجرای تحقیق
۶.....	فصل دوم: ادبیات و پیشینه تحقیق
۷.....	تعاریف مفاهیم و واژگان
۸.....	سابقه و پیشینه موضوع
۹.....	فصل سوم: چارچوب نظری و تئوریک
۱۰.....	تاریخچه تعبیر انسان کامل
۱۱.....	سیمای انسان کامل در اسلام
۱۲.....	راه های شناخت انسان کامل از نظر اسلام
۱۵.....	انسان کامل از دیدگاه نهج البلاغه

۲۷.....	نقد و بررسی انسان کامل در آیین زرتشت
۲۹.....	ویژگی های انسان کامل در کلام ابن عربی
۴۰.....	دیدگاه امام خمینی درباره ضرورت انسان کامل
۴۳.....	انسان کامل در نظر خیام و حافظ
۴۹.....	انسان کامل در مثنوی مولوی
۵۳.....	نظریه انسان کامل اقبال
۵۶.....	فصل چهارم: ویژگی های انسان کامل در کلام سعدی (با عنایت به بوستان و گلستان)
۸۸.....	فصل پنجم: خلاصه و نتیجه گیری
۹۱.....	منابع

فصل اول
کلیات طرح تحقیق

مقدمه

پژوهش حاضر آنچنان که از عنوان آن پیداست، بررسی ویژگی های انسان کامل در کلام سعدی است. فرهنگ اسلامی، طی قرن های متمادی، در زمینه های گوناگون علم، ادب، هنر و اخلاق، ارائه دهنده الگوهای مناسبی بوده است. سعدی، یکی از کسانی است که گذشته از جنبه های ظاهری نوشته های او، جنبه های معنوی کلام وی حاوی راهنمایی های واقع گرایانه برای برخورداری از زندگی سعادت‌مندانه است.

بیان مسئله

اصول تعلیم و تربیت مفاهیم، نظریه ها و قواعد نسبتاً کلی است که در بیشتر موارد صادق است و باید راهنمای مربیان، معلمان، مدیران، اولیاء فرهنگ و والدین دانش آموزان در کلیه اعمال تربیتی باشد.

این اصول مبتنی بر تعالیم دینی و تحقیقات روانشناسی، جامعه شناسی، فرهنگی و نظریات مربیان بزرگ و دانشمندان تعلیم و تربیت است. بحث انسان کامل که همواره دغدغه بشر بوده و از سوی اندیشمندان مشرق زمین و مغرب زمین مورد توجه و مذاقه قرار گرفته است، نیز در مقوله فلسفه تعلیم و تربیت می گنجد. براساس فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی انسان کامل را می توان این گونه تعریف کرد: انسان کامل، انسانی است که به بالاترین مقام عرفانی و الهی یعنی مرتبه فنای فی... رسیده است. در پژوهش حاضر سعی بر آن بوده است که ویژگی ها و صفات انسان کامل از دیدگاه یکی از اندیشمندان جهان اسلام یعنی سعدی، مورد بررسی قرار گیرد.

سؤالات تحقیق

سؤال اصلی

ویژگی ها و صفات انسان کامل در کلام سعدی چیست؟

سؤالات فرعی

۱- از دیدگاه قرآن، نهج البلاغه و آیین زرتشت چگونه می توان به ویژگی های انسان کامل دست

یافت؟

۲- ویژگی ها و صفات انسان کامل در اندیشه های عرفای ایرانی - اسلامی چیست؟

اهمیت و اهداف تحقیق

با توجه به اینکه در ایران به نقش غرب در زمینه تألیف و تدوین فلسفه تعلیم و تربیت نقش به سزایی قائل شده اند، در این پژوهش سعی شده است که تأثیر دستورات و تعالیم اسلام در شکل گیری فلسفه تعلیم و تربیت اسلامی، که مورد غفلت واقع شده است، در قالب بیان دیدگاه و اندیشه سعدی درباره انسان کامل پرداخته شود. برای مسلمانان شناخت انسان کامل از آن نظر ضروری است که که شناخت او شناخت و آگاهی از یک الگو و سرمشق است. شناخت انسان کامل از ضروری ترین معارف دینی و انسانی هر مسلمان است.

هدف اصلی از این پژوهش تبیین ویژگی ها و صفات انسان کامل در کلام سعدی است. همچنین سعی شده است به تناسب موضوع پژوهش، نظریات سایر فیلسوفان اسلامی به گونه ای اجمالی مورد بررسی قرار گیرد.

روش اجرای تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش به شیوه اسنادی بوده است. روش اسنادی تا حد زیادی با روش کتابخانه ای شباهت دارد و گاه با آن یکی است. این روش در مجموع شامل استفاده از میکروفیلم ها و میکروفیش هاردیسک ها و دیسکت های رایانه ای، سایت های اطلاع رسانی اینترنتی، اعم از محرمانه و غیره محرمانه، اسناد شخصی و خصوصی، اسناد و آرشیوها و نیز مطبوعات، اعم از روزنامه، فصلنامه، ماهنامه، اسناد تصویری، عکسها و ... بوده است همچنین منابع کتابخانه ای در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفته اند.

فصل دوم
ادبیات و پیشینه تحقیق

تعریف مفاهیم (واژگان کلیدی): انسان کامل، سعدی، عرفان، اسلام، انسان آرمانی

مفهوم انسان

پستانداری که به سبب نخونغز، داشتن قدرت تکلم، تفکر و داشتن ده انگشت کار ساز در دستها از سایر پستانداران متمایز است. بشر، آدم .

مفهوم انسان کامل

انسانی که به بالاترین مقام عرفانی و الهی یعنی مرتبه فنای فی ا... رسیده است . و نیز در فرهنگ فارسی عمید در ذیل عنوان انسان آمده است :

آدمی، مردم، بشر

مفهوم کمال

در زبان عربی دو کلمه نزدیک به یکدیگر نه عین یکدیگر داریم و ضد این دو کلمه یک کلمه است . یعنی آن کلمه گاهی در ضد این به کار می رود و گاهی در ضد آن . در زبان فارسی حتی خود آن دو کلمه را هم نداریم؛ یعنی به جای آن دو کلمه، فقط یک کلمه داریم . آن دو کلمه عربی یکی کمال است و دیگری تمام . گاهی در عربی کمال گفته می شود و گاهی تمام و در مقابل هر دو ناقص گفته می شود. چنان که در فارسی این چنین می گوئیم: این کامل است و آن ناقص، این تام است و آن دیگری ناقص.

«تمام» برای یک شیء در جایی گفته می شود که همه آنچه برای اصل وجود آن لازم است، به وجود آمده باشد؛ یعنی اگر بعضی از آن چیزها به وجود نیامده باشد . این شیء در ماهیت خودش ناقص است، به طوری که می توان گفت که وجودش کسر برمی دارد:

نصفش موجود است، ثلثش موجود است، و از این قبیل. برای نقطه مقابل این کلمه، کلمه ناقص را

به کار می‌بریم. اما کمال در جایی است که یک شیء بعد از آنکه تمام هست، باز درجه بالاتری هم می‌تواند داشته باشد و از آن درجه بالاتر، درجه بالاتر دیگری هم می‌تواند داشته باشد. اگر این کمال برای شیء نباشد باز خود شیء هست، ولی با داشتن این کمال، یک پله بالاتر رفته است. کمال را در جهت عمودی بیان می‌کنند و تمام را در جهت افقی. وقتی شیء در جهت افقی به نهایت و حد آخر برسد، می‌گویند تمام شد، و زمانی که در جهت عمودی بالا رود، می‌گویند کمال یافت.

سابقه و پیشینه موضوع

در مورد سابقه و ادبیات پژوهش باید گفت، پژوهشهایی که مستقیماً ویژگی‌های انسان کامل در کلام سعدی را مورد توجه قرار داده‌اند، انگشت شمار هستند. با بررسی کتب و پایان‌نامه‌های موجود در بنیاد سعدی‌شناسی از سال ۱۳۰۰ لغایت ۱۳۷۵، هیچ‌یک از پژوهش‌های انجام‌گرفته به‌طور اخص درباره موضوع پژوهش مورد بحث، به‌طور دقیق به بحث پرداخته‌اند و تنها یک پایان‌نامه با عنوان «نظریات تربیتی و اخلاقی سعدی» نوشته علیرضا کشتکار، به‌شکلی کلی به بررسی نظریات تربیتی سعدی همت گماشته است.

فصل سوم
چارچوب نظری و تئوریک

ندای توحید و دعوت به شناخت حق تعالی و فراخواندن مخاطبان به بندگی و اطاعت کامل از پروردگار از ویژگی کلام سعدی است. سعدی در این راه، از روش قرآن کریم استفاده نموده و با توجه دادن مخاطبان به مظاهر شگفت انگیز هستی، نظم جهان آفرینش و هدف داری پدیده های خلقت، این رسالت را انجام داده است. وی همچنین به وظیفه اصلی انسان که بندگی و خلوص نیت و انجام اعمال نیک است، اشاره می کند.

دیدگاه های صاحب نظران و مکاتب مختلف

تاریخچه تعبیر «انسان کامل»

تعبیر «انسان کامل» در ادبیات اسلامی تا قرن هفتم هجری وجود نداشته است. امروز در اروپا هم این تعبیر خیلی زیاد مطرح است ولی برای اولین بار در جهان اسلام این تعبیر در مورد انسان به کار رفته است. اولین کسی که در مورد انسان، بطور کاملاً مستقل و جامع تعبیر «انسان کامل» را مطرح کرد، عارف معروف، محی الدین عربی اندلسی طائی است. تمام عرفائی که از قرن هفتم به بعد در میان تمام ملل اسلامی سراغ داریم و از جمله عرفای ایرانی فارسی زبان، از شاگردان مکتب محی الدین هستند. مولوی یکی از شاگردان مکتب محی الدین است. محی الدین، مردی عرب نژاد از اولاد حاتم طائی، و اهل اندلس بود. همه مسافرتهاى اودر کشورهای اسلامی بود و درشام از دنیا رفت. قبر محی الدین اندلسی شامی - که به اعتبار مدفنش به او «شامی» می گویند - در دمشق است. او شاگردی به نام صدرالدین قونوی دارد که بعد از محی الدین، بزرگترین عارف شمرده می شود. اینکه عرفان اسلامی به صورت علمی، آنها علم بسیار بسیار غامض درآمده است، محصول کار محی الدین و شروح صدرالدین قونوی است. صدرالدین قونوی که اهل قونیه در ترکیه است،

پسر زن محی الدین بود؛ یعنی محی الدین هم استادش بود و هم شوهر مادرش. مولوی معاصر صدرالدین قونوی است. صدرالدین در مسجدی امام جماعت بود و مولوی می رفت و به او اقتدا می کرد. افکار محی الدین به وسیله صدرالدین قونوی به مولوی انتقال پیدا کرده است. یکی از مسائلی که این مرد طرح کرد، مسئله انسان کامل بود؛ ولی البته او از دیدگاه عرفان آن را طرح کرده است. مخصوصاً یکی از سؤالاتی که از محمود شبستری معروف، صاحب منظومه بسیار بسیار عالی و نفیس ادبی و کم نظیر «گلشن راز» شده است در مورد انسان کامل است که او هم با دید عرفانی جواب داده است. پس اولین کسی که با لفظ «انسان کامل» این مسئله را طرح کرد و با دید خاص عرفانی، این مطلب را بیان کرد، اوست. دیگران هم انسان کامل را - هرکسی از دید خود - به شکلی بیان کرده اند. (مطهری، ۱۳۶۹، صص ۲۱-۱۸).

سیمای انسان کامل در اسلام

وَ اِذْ اَبْتَلٰٓ اِبْرٰهٖمَ رَبُّهُۥ بِكَلِمٰتٍ فَاَتَمَّهِنَّۙ قَالَ اِنِّیْ جَاعِلُكَ لِلنَّاسِ اِمَامًاۗ قَالَ وَ مِنْ ذُرِّیَّتِیْ قَالَ لَا یَنَالُ عَهْدِی الظَّالِمِیْنَ. (بقره، آیه ۱۲۴)

موضوع بحث، انسان کامل از دیدگاه اسلام است. انسان کامل یعنی انسان نمونه، انسان اعلی یا انسان والا. انسان مانند بسیاری از چیزهای دیگر، کامل و غیرکامل دارد و بلکه معیوب و سالم دارد و انسان سالم هم دو قسم است: انسان سالم کامل و انسان سالم غیرکامل. شناختن انسان کامل یا انسان نمونه از دیدگاه اسلام، از آن نظر برای ما مسلمین و جاب است که حکم مدل والگو و حکم سرمشق را دارد؛ یعنی اگر بخواهیم یک مسلمان کامل باشیم - چون اسلام می خواهد انسان کامل بسازد - و تحت تربیت و تعلیم اسلامی به کمال انسانی خود برسیم، باید بدانیم که انسان کامل

چگونه است؛ چهره انسان کامل - چهره روحی و معنوی اش را عرض می کنم - چگونه چهره ای است، سیمای معنوی انسان کامل چگونه سیمائی است و مشخصات انسان کامل چگونه مشخصاتی است، تا بتوانیم خود و جامعه خود را آنگونه بسازیم. اگر ما «انسان کامل» اسلام را شناسیم، قطعاً نمی توانیم یک مسلمان تام و یا کامل باشیم و به تعبیر دیگر، یک انسان ولو کامل نسبی - از نظر اسلام - باشیم.

راههای شناخت انسان کامل از نظر اسلام

شناخت انسان کامل از نظر اسلام دوره دارد: یک راه این است که بینیم قرآن - در درجه اول - سنت - در درجه دوم - انسان کامل را - اگرچه در قرآن و سنت تعبیر «انسان کامل» نیست و تعبیر «مسلمان کامل» و «مؤمن کامل» است - چگونه توصیف کرده اند؛ ولی به هر حال معلوم است که «مسلمان کامل»، یعنی انسانی که در پرتو ایمان به کمال رسیده است. باید بینیم قرآن یا سنت، انسان کامل را با چه مشخصاتی بیان کرده اند و چه خطوطی برای سیمای انسان کامل کشیده اند. از قضا در این زمینه، چه در قرآن و چه در سنت بیانات زیادی آمده است.

راه دوم شناخت انسان کامل، از راه بیانها نیست که بینیم در قرآن و سنت چه آمده است، بلکه از این راه است که افرادی عینی را بشناسیم که مطمئن هستیم آنها آنچنان که اسلام و قرآن می خواهد، ساخته شده اند و وجود عینی انسانهای کامل اسلامی هستند؛ چون انسان کامل اسلامی فقط یک انسان ایده آلی و خیالی و ذهنی نیست که هیچوقت در خارج وجود پیدا نکرده باشد؛ انسان کامل، هم در حد اعلا و هم در درجات پائین تر، در خارج وجود پیدا کرده است.

خود پیامبر (ص) نمونه انسان کامل اسلام است. علی ابن ابی طالب (ع) نمونه دیگری از انسان

کامل اسلام است. شناخت علی، شناخت انسان کامل اسلام است؛ اما «شناخت علی»، نه شناخت شناسنامه ای علی. گاهی انسان، علی را شناسنامه ای می شناسد؛ نامش علی، پسر ابوطالب، ابوطالب پسر عبدالمطلب، مادرش فاطمه دختر اسد بن عبدالعزی، شوهر فاطمه، پدر حسن و حسین، در آن سال متولد شد، فلان سال از دنیا رفت، چنان جنگهایی کرد؛ اینها شناختهای شناسنامه ای است؛ یعنی اگر بخواهیم برای علی ابن ابی الطالب یک شناسنامه صادر کنیم وبه شناسنامه او آگاه باشیم، شناسنامه اش اینهاست؛ اما شناخت شناسنامه ای علی، شناخت علی نیست؛ شناخت انسان کامل نیست؛ شناخت علی، یعنی شناخت شخصیت علی نه شخص علی. در هر حدی که شخصیت جامع علی ابن ابی الطالب را بشناسیم، انسان کامل اسلام را شناخته ایم و در هر حدی که انسان کامل را عملاً - نه اسماً و لفظاً - امام و پیشوای خود قرار دهیم، راه او را برویم، تابع و پیرو او باشیم و کوشش کنیم که خود را بر طبق این نمونه بسازیم، [در همان حد] شیعه این انسان کامل هستیم، چون «الشَّيْعَةُ مَنْ شَايَعَ عَلِيًّا» شهید [اول] در لمعه به مناسبتی این حرف را می گوید و دیگران هم این را گفته اند: شیعه یعنی کسی که علی را مشایعت کند، یعنی انسان با «لفظ» شیعه نمی شود، با «حرف» شیعه نمی شود، با «حب و علاقه فقط» شیعه نمی شود؛ پس با چه چیز شیعه می شود؟ با مشایعت؛ مشایعت یعنی همراهی. وقتی کسی می رود، شما پشت سر و همراه او می رودی، این را «مشایعت» می گویند؛ شیعه علی یعنی مشایعت کننده عملی علی.

پس دوره شناخت انسان کامل و همچنین فائده بحث از آن را دانستیم. بنابراین، مسئله انسان کامل یک بحث فلسفی و علمی [محض] نیست که [فقط] اثر علمی داشته باشد. اگر انسان کامل اسلام را از راه بیان قرآن [وسنت] و از راه شناخت پرورده های کامل قرآن شناسیم، نمی توانیم راهی را که اسلام معین کرده، برویم و یک مسلمان واقعی و درست باشیم و همچنین جامعه ما نمی تواند یک جامعه اسلامی باشد. پس ضرورت دارد انسان کامل و عالی و متعالی اسلام را

بشناسیم.

(مطهری، ۶۹، صص ۱۷-۱۴) در آئین جاودانه اسلام، سیمای انسان کامل، خطوطی مشخص دارد و اندیشه و گفتار او را ویژگیها و نشانه هایی معین است «وی انسانی است مهذب، متفکر، فعال که قلبش سرچشمه محبت و صفاست و آثار پرهیزگاری و آزر و فروتنی بر چهره اش نمودار است. او جز از خداوند نمی هراسد و در تکاپوی حیات جز بر وی و براراده و کوشش راستین خود تکیه نمی کند، صاحب مروت و شرف و آزادگی و دوستدار فضیلت و دشمن رذیلت و ستمگری است. در همه جنبه های زندگی او هماهنگی و اعتدال به چشم می رسد، ضمن آنکه از لذات پاک دنیاوی بهره مند می گردد، هیچگاه به شهوات نمی گراید و غفلت و خود پرستی او را از راه فلاح به در نمی برد. او با احساس وظایف انسانی و درک مسئولیتهای فردی و اجتماعی، همواره مجری قوانین و فرمانهای الهی است. به فرجام نیک و بد، اعتقادی راسخ دارد و مؤمن و مطمئن است که در سازمان منظم آفرینش که حسابی دقیق و تخلف ناپذیر در همه چیز حکمفرماست، هر خوبی و بدی ولو بسیار اندک، پاداش و عقوبتی حتمی دارد، لذا سرمایه عمر چنین انسانی، عمل صالح است پیشه اش تقوی و نتیجتاً بر پستی ها چیره و بر قدرتها و جاذبیت های کاذب فائق و بر باطل غالب است».

انسان کامل معرفی شده در قرآن: «کمال عقلی دارد و ضمن تأیید همه آنچه در مورد دل و عشق و سیر و سلوک و علم حفاظی و علم معنوی و نهذیب نفس گفته می شود، برون گرا و جامعه گرا نیز هست. این انسان اگر شبانگاه سر در گریبان فرو می برد و دنیا و مافیها را فراموش می کند، به هنگام روز در متن جامعه قرار دارد و از زمرة رهبان باللیل و لیوٹ بالنهار و جامع صفات: «التائبون العابدون الحامدون السائحون الراكعون الساجدون الامرون بالمعروف والنهون عن المنکر والحافظون لحدود الله...» است.

بنابر آیه کریمه محمد رسول الله والذین معه الشداء علی الکفار رحماء بینهم... الخ «این انسان